

О. І. Журба

**РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В АКАДЕМІЧНИХ
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
(ЗА ВИДАННЯМИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО «ЦЕХУ» ІСТОРИКІВ)**

Рец. на кн.: Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії : зб. наук. ст. / під ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; передмова К. Ячменіхін, Л. Сеніна. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2014. – 640 с.; Історична русистика в Україні: 2000 – 2010 рр. : бібліогр. покажч. / упор. Л. Сеніна, І. Чугасва, К. Ячменіхін. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. – 432 с.

До недавнього часу в українській історіографії майже не виникало питання щодо необхідності досліджень в галузі російської історії імперського періоду. В нинішніх же умовах нерідко звучать сумніви щодо доцільності розвитку та й самого існування української русистики.

В запалі антиімперського пафосу, яким просякнута суспільно-політична, військова та інтелектуальна атмосфера 2014–2015 рр., стало згортатися співробітництво з російськими колегами, призупиняються спільні проекти, перейменовуються університетські кафедри, в професійному середовищі зроста затребуваність антиімперської проблематики.

На запитання: «Чи на часі в українському історіографічному просторі студії з історії Росії та СРСР?», варто нагадати, що саме за часів холодної війни в університетських і стратегічних центрах США відбувся справжній злет попиту на дослідження з російської імперської проблематики і радіології, і, навзаєм, у СРСР – американістики. Тому, гадаю, що формування потужної української русистики відповідатиме як завданням поточного суспільно-політичного моменту, так і потребам становлення повноцінної, розгалуженої структури української гуманітаристики, унеможливить втрату контекстуальності студій з Нової і Новітньої історії України.

За останні роки одним із провідних осередків української русистики став Інститут історії, етнології та правознавства імені © Журба О. І., 2015

О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Тут на базі кафедри всесвітньої історії функціонує Центр історичної русистики імені О. Л. Нарочницького, який очолює доктор історичних наук, професор, завідувач цієї кафедри Костянтин Михайлович Ячменіхін. Протягом останнього року чернігівські фахівці завершили два крупних проекти, проблемно-тематично пов'язаних між собою націленістю на вивчення історії Російської імперії XIX – початку XX ст.

Перший з них планувався як ланка у ланцюзі міжнародних конференцій, що регулярно проводили історичні факультети Чернігівського національного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Белгородського державного університету. Цей «імперський трикутник» став справжнім комунікатором дослідників XIX – початку XX ст., організуючі щорічні зустрічі на майданчиках згаданих вищих навчальних закладів. Але остання IX Міжнародна наукова конференція «Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (регіональний аспект)», запланована на травень 2014 р. у Чернігові, через гостроту російсько-українського конфлікту спочатку була перенесена на осінь, а потім і зовсім відмінена. Проте, організаторам, все ж таки, вдалося мобілізувати потенційних учасників конференції, зібрати оформлені у вигляді наукових статей матеріали їх запланованих виступів і, видавши збірник наукових праць, по суті, все ж таки провести конференцію в дещо незвичному, заочному режимі.

Спочатку звернемо увагу на зовнішні параметри солідного за обсягом наукового збірника, що репрезентують географічні, статусні, інституційні характеристики видання. На його сторінках представлені 46 статей 48 авторів (дві статті у співавторстві). З них 29 статей належать 30-м українським авторам, 12 статей – 13-м російським, 2 статті з Білорусі, 1 з Польщі.

З українських вчених 9 – представники Чернігова (8 – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 1 – Національний технічний університет), 8 – Харкова (6 з Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 1 з Харківської державної академії культури, 1 з Музею І. Ю. Рєпіна), 3 – Дніпропетровська (2 – Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара, 1 – Національний гірничий університет), 3 – Одеси

(по одному з Одеського національного університету імені І. Мечнікова, Національного медичного університету та Державної академії будівництва та архітектури), 3 – Києва (по одному з Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, Центрального державного історичного архіву м. Києва, та Інституту історії України НАН України), 2 – Запоріжжя (Запорізький національний університет), по одному з Рівного (Державний університет) та Сімферополя (ГНУ імені В. І. Вернадського).

З російських авторів – 4 з Москви (Російського державного гуманітарного університету – 2, Вищої школи економіки – 1, Російської державної бібліотеки – 1, з Курського державного університету – 3, з Білгородського державного університету – 3, по одному – з Ярославського, Воронежського та Брянського державних університетів.

Серед учасників – два представники Гомельського державного університету та один – Люблінського університету імені Марії Кюрі-Складовської.

За формальним статусом учасників збірник також виявився доволі представницьким: 21 – доктор наук, 17 – кандидатів, 5 – аспірантів і 5 – наукових співробітників і викладачів без ступеню.

Наведені параметри вже самі по собі засвідчують широку географію, високий фаховий рівень і комунікативний потенціал авторів, авторитет і наукову вагу організаторів, які за умов високої щільності наявної мережі конференцій і збірників своєю ініціативою привернули увагу колег саме до запропонованого проекту. Окрім того, при розгляді зовнішніх параметрів знаменно й те, що лише семеро учасників представляють сучасні столичні (Москва, Київ) наукові центри. Абсолютна ж більшість авторів репрезентує провінціальні наукові осередки і вищі навчальні заклади, що дозволяє розглядати даний збірник, як і наскрізний проект «імперської трійці» в цілому, як засіб консолідації представників периферійних історіографічних ареалів, від якого можна очікувати вироблення і репрезентації специфічного ракурсу історії Російської імперії – шляхом концептуалізації провінційного образу імперії та її проблем крізь призму власне регіональної дослідницької оптики. Зрозуміло, що такий ракурс може претендувати і на певну репрезентацію рівня, якості, стилю, проблематики та багатьох інших параметрів, тобто всього того, що можна назвати професійною культурною регіональних історіографічних осередків.

Водночас така концептуалізація, якщо судити з представленої архітекτονіки видання та передмови, є не стільки результатом усвідомленої і декларованої стратегії, виробленою редколегією збірника, скільки підсумком першого ознайомлення з ним рецензента.

Що ж до наукової самоідентифікації проекту, то в цьому зв'язку важливо підкреслити, що він виконаний у рамках держбюджетної теми «Російська імперія у ХХ – на початку ХХ ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (регіональний аспект)». Як можна помітити, ця назва перенесена на титул вищезгаданої конференції, а з невеликими змінами і на обкладинку рецензованого збірника.

Автори невеличкої передмови (с. 3–5) Костянтин Ячменіхін та Лілія Сеніна, «враховуючи численні академічні дискусії з приводу проекту нового історіописання імперської русистики», запропонували учасникам конференції/збірника підключитися до обговорення історії Російської імперії крізь призму взаємодії влади і суспільства, наголошуючи при цьому, що «такий ракурс, по суті, представляє так званий «ситуативний підхід» сучасної імперської русистики», який «...дає змогу рівноцінно відобразити позиції всіх учасників імперської ситуації», на відміну від «традиційного наративу, який репрезентував імперію як перешкоду на шляху до прогресу». На думку авторів, «регіональний аспект представлених статей постає ілюстративним матеріалом для аналізу обраної проблематики». Визнаючи методологічну архаїчність націоцентричного історіописання, автори передмови все ж таки схильні в обраному концептуальному підході вбачати пошук певного компромісу між ним та «новітніми історіографічними пошуками». Поважаючи обрану стратегію формування великого тексту збірника як цілісного проекту, водночас не можу погодитися з цілковито ілюстративною роллю, яка відводиться в його межах регіональному підходу. Непрямо це проявилось і у зникненні цього наголосу («регіональний аспект») в назві збірника (порівняйте із назвою держбюджетної теми).

Прикрим, на мою думку, прорахунком проекту стала відмова його ініціаторів від будь-якого структурування збірника. Здається, що редколегія розгубилася перед різноманітністю проблематики надісланих доповідей/статей, їх дисциплінарною і методологічною строкатістю.

Безумовно, це суттєво ускладнює розуміння задуму проекту в цілому, визначення його проблемно-тематичних, регіональних,

нарешті, методологічних пріоритетів, ключових дискусійних вузлів. Загалом, здається, базовим критерієм архітекτονіки збірника виявився хронологічний, але й він не призвів до поділу суцільно розташованих статей хоча б на якісь структурні частини.

Між тим, оглядаючи зміст, не складно помітити, використовуючи методику «уявного структурування», що проблема влади і суспільства (насамперед, підкреслю, на регіональному рівні), яка винесена в титул конференції/збірника, скерувала увагу більшості авторів на розгляд різноманітних ракурсів, здебільшого, практик адміністрування центральної і місцевої імперської влади, органів станового самоврядування та їх взаємодії. Серед близько 20-ти статей такого роду виділяються наступні блоки: 1) функціонування інститутів центральної влади (О. Приходьон розглянула інститут обер-прокурора Св. Синоду, Б. Галь – систему управління адміністративною забудовою в імперії, В. Духопельников провів порівняльний аналіз реформ Павла I та Катерини II); 2) державне адміністрування освітніх процесів (О. Прищепя розкриває механізми державного регулювання діяльності приватних пансіонів Правобережної України, О. Козинець досліджує заходи уряду Миколи I щодо управління військовими навчальними закладами, Н. Циляк – реформи духовних навчальних закладів та їх вплив на Чернігівську семінарію, О. Третьяков – формування правових основ розвитку нижчої сільгоспосвіти в Росії на межі XIX – на початку XX ст.); 3) діяльність місцевих органів влади і самоврядування (І. Савченко представляє процес формування державних установ Таврійської губернії першої чверті XIX ст., С. Белоусов – діяльність місцевої влади щодо забезпечення правопорядку в Пензенській губернії під час війни 1812 р., С. Бучастая – становлення системи управління будівництвом в Слободсько-Українському військовому поселенні кавалерії, А. Ващенко – функціонування колегіальних принципів управління у повітових установах імперії, Ю. Нікітін торкається проблем взаємовідносин губернської адміністрації, земства і міського самоврядування на прикладі Лівобережної і Слобідської України, а С. Жихарев – питань залізничного будівництва у діяльності органів земського і дворянського самоврядування Полтавської губернії, виборчі процедури при формуванні київської міської думи – в центрі уваги Ю. Глизя); 4) мандрування російських імператорів до українських губерній як своєрідний управлінський інструмент імперської влади обрали для дослідження В. Шандра та В. Ганкевич.

Домінування «адміністративного» ракурсу хоча нерідко й фокусує увагу авторів на пошуки владою налагодження комунікацій з суспільством, в тому числі регіональним, форм порозуміння, стійкої взаємодії з ним, все ж таки не дозволяє повною мірою використати «переваги» ситуативного підходу, тобто розглядати адміністративні практики як результат рівноправної взаємодії центральної та місцевої влади і суспільства. Гадаю, що проблема тут не лише в історіографічній інерції, або непослідовному дотриманні «рецептів» О. Міллера [3]. Якщо із розумінням природи, структур, функцій і характеру «влади» автори досягли негласного консенсусу, то, на мій погляд, для реалізації стратегії цього збірника «не вистачило» рефлексій з приводу «суспільства» і як поняття, і як динамічного, різнопланового, складного історичного явища імперської Росії.

Цьому «суспільному сегменту» у збірнику приділено значно менше місця. Провідним тут стало виявлення соціального і національного обличчя регіонального суспільства, що опинилося в центрі уваги Н. Борщик (облік курян українського походження в переписах XVII–XIX ст.), О. Кравцової (динаміка уявлень щодо соціального простору Курська в XIX ст.), С. Шаповалової (варіації шлюбного віку у російських селян XIX ст.), В. Марасиной (губернське чиновництво Росії в першій половині XIX ст.), К. Ячменіхіна (соціальний статус військового поселенця часів Миколи I), Л. Веліховського і Т. Кандаурової (громадська діяльність російського підприємницького співтовариства XIX ст.), О. Стрілок (П. Столипін і спроби вирішення єврейського питання), С. Михальченка (національні групи Царства Польського наприкінці XIX ст.).

Поважне місце зайняла освітня проблематика (статті Л. Посохової, присвячені конфлікту православних колегіумів і єпархіальної влади на Харківщині на початку XIX ст., С. Посохова та Є. Рачкова про меморіальні і символічні практики Харківського університету, І. Гербеєвої щодо розвитку єврейської освіти в Харківській губернії).

Інтелектуальні практики регіонального суспільства та імперського центру, їх взаємодія представлені й проаналізовані в текстах Ю. Головка (Чорноморська торгівля в проектах початку XIX ст.), В. Цубенко (Балаклавський грецький піхотний батальйон в планах російської влади першої половини XIX ст.), Т. Литвинової (російська регіональна політика та український інтегральний проект середини XIX ст.), О. Журби (взаємодія імперської влади і регіональної

корпорації істориків XIX ст.), І. Гребцової (механізми взаємодії влади і регіональної преси Новоросії в першій половині XIX ст.).

Безумовний інтерес викликають статті з імагологічної проблематики З. Гатіної (Росія очима медика першої половини XIX ст.) та В. Михедька (російська державна влада у сприйнятті польських землевласників), а також суто історіографічні та джерелознавчі праці А. Гапієнко (інститути влади пізньої імперської Росії в англо-американській історіографії) та О. Роздорського (історико-бібліографічна характеристика оглядів Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст.).

Нечисленними виявилися роботи з історії ідей, представлені статтями М. Бобрової і О. Капліна (історичний контекст уваровської тріади) та Л. Сеніної (особливості російського балканізму), з питань економічної історії – О. Герасимчука (розвиток кредитної кооперації на Чернігівщині під час столипінської реформи), біографістики – С. Потрашкова (болгарський генерал Р. Димитрієв на російській службі) та А. Мінакова (агіографія Митрофана Воронезького), збройних конфліктів – С. Брежневої (повстання 1916 р. в Туркестані).

Наступний проект Центру історичної русистики Інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського виконаний у надзвичайно складному і працемісткому жанрі історичної бібліографії: «Історична русистика в Україні 2000–2010 рр.». Обидва видання пов'язані між собою не лише тематично, але й естетично: їх палітурки оформлені в єдиному стилі із зображеннями логотипу чернігівського Лазаревського інституту і видів Санкт-Петербургу XIX ст. у виконанні тогочасних художників. Правда, треба відмітити деяку неточність у назві книжки, що змусило укладачів пояснювати, що предметом бібліографічного обліку стане історична література, присвячена часам імперської доби.

Здається, що вже давно нікого не треба переконувати у потужному інформаційному й евристичному потенціалі бібліографічної продукції, яка органічно виконує роль дороговказу і стартового майданчика при визначенні проблемно-тематичних, персонологічних, дисциплінарних та інших просторів будь-якого конкретно-історичного, або історіографічного дослідження. Причому потенціал ефективності бібліографічного видання значно в більшій мірі, ніж у випадку наукового збірника, залежить від його архітектоніки, яка виконує функцію методологічної оптики, що націлена на формування і реалізацію відповідних дослідницьких стратегій потенційних

читачів/споживачів такої науково-інформаційної продукції. На що ж спрямовують увагу автори рецензованого «імперського покажчика»? Відповідь на це питання задається його змістом, де зазначено, що бібліографія складається зі вступу, основної частини, яка хронологічно організовує увесь бібліографічний масив в межах 2000–2010 рр. (с. 8–373), списку періодичних видань і матеріалів конференцій (с. 374–394) та іменного покажчика (с. 395–429).

Передмова бібліографії, як і у випадку із збірником, написана К. Ячменіхіним і Л. Сеніною. Перед ними, насамперед, стояло надскладне завдання – окреслити принципи і критерії відбору кола авторів і бібліографічного матеріалу. Щодо персоналій, то укладачі декларували, що тут вони залучали твори вітчизняних учених, опубліковані як в Україні, так і за її межами, а також зарубіжних науковців, праці яких друкувалися в Україні. Без сумніву, без них не обійтися, але залишається ціла низка запитань. Серед них, найперше, – хто такі «вітчизняні автори»? Якщо це лише науковці з українським паспортом, то чому перша ж бібліографічна позиція покажчика за 2000 р. належить перу, на той час канадського громадянина, професора одного з тамошніх університетів Сергія Плохія, яка надрукована до того ж англійською мовою зовсім не в українському журналі? Якщо ж «український історик» визначається за способом самоідентифікації науковця, то тут можемо мати справу й зі складною взаємовиключною, перехресною, ієрархічною ідентичністю, тим паче, що мова йде про перехідний історіографічний період, коли динаміка формування нових політичних, соціальних, національно-культурних, регіональних, глобальних трансформацій не може не накладатися на професійне світосприйняття і позиціонування наукового співтовариства та його окремих представників. А тут «паспортний критерій» буде спрацьовувати вкрай незадовільно.

Так само недостатньо обґрунтованим здається і залучення до бібліографії публікацій іноземних, насамперед російських, авторів в українських виданнях. Справа в тому, що з їх працями, в переважній більшості випадків український «імперський» історик знайомився в оригіналі з російського періодичного видання або російського видавництва. Їх перепублікації в українських наукових збірниках здебільшого мали вторинний характер і не здобули суттєвого наукового резонансу. В такому випадку не зрозуміло, на яких підставах перекладний доробок того ж О. Міллера в українських збірниках враховано, а його російсько і англійськомовні оригінали, які

справляли значно більший вплив на українську «імперську» русистику не включені до покажчика? Зі своєї сторони, ретроспективно розмірковуючи над можливою стратегією обґрунтування відбору, зазначимо, що, можливо, вона могла би бути окреслена як позначення простору становлення сучасної власне української русистики.

Ще одним принциповим питанням, відповідь на яке, здається не задовольнила й самих укладачів, стало визначення критеріїв «віднесення окремих розвідок до галузі русистики». Складність ця пов'язана з тим, що автори багатьох праць «висвітлюють або українську історію крізь призму імперського минулого, або історію Російської імперії на основі матеріалів вітчизняної історії» (с. 6). Справді, таке тлумачення обширів неросійської русистики цілком можливе, але явно недостатнє. Впевнений, що без рефлексії з приводу чіткого окреслення поля української «імперської» русистики, не можна обійтися, хоча б для розуміння його складного розташування на перехрестях історичної україністики, всесвітньої та імперської історії, регіоналістики, глобалістики, нарешті історичного краєзнавства. Така невизначеність може призводити до непорозумінь щодо включення/не включення до покажчика певних бібліографічних позицій.

Не обійшлося й без прикрих пропусків, частина з яких пов'язана із незадовільним станом книжкового обміну і бібліографічної комунікації взагалі, а частина здається результатом випадкового недогляду. Так, до бібліографії не потрапила принципова важлива для розуміння імперської регіональної політики монографія Д. Бовуа, яка була перекладена українською мовою [1].

Основна частина роботи, яка порічно представляє бібліографію історичної української русистики, надає уявлення про кількісні параметри і динаміку розвитку цієї галузі за одинадцять років. Вдивляючись у розташовані в алфавітному порядку прізвища колег, можна скласти уявлення про інтенсивність їх роботи. Таку ж інформацію, з ще більшою ефективністю, надає іменний покажчик. Окрім нього, науково-довідковий апарат представлений списком періодичних видань та матеріалів конференцій. Він репрезентує лінії наукових комунікацій представників української русистики, дослідницькі осередки та інституції. Проте, укладачі цього списку обмежилися лише констатацією наявності того чи іншого видання, але відмовилися від наведення кількісних параметрів публікацій на їх сторінках, відправляючи читача до захоплюючого посторінкового перегляду усіх 373-х сторінок цієї корисної книжки. Певна

неорганізованість у виробленні стандарту бібліографічного опису призвела до того, що в згаданому списку нерідко не вказані наукові інституції, які випускали науковий збірник, або матеріали конференції, що суттєво звужує можливості встановлення повної і достовірної відповіді на питання щодо інституціонального обличчя української «імперської» русистики.

Ще однією, на мій погляд, вразливою стороною рецензованого проекту чернігівських колег стала повна відмова від ризикованої, але благородної і дуже корисної спроби запропонувати власну модель проблематизації простору української русистики. Укладачі обмежившись лише хронологічно-абетковим критерієм розташування бібліографічного матеріалу, цілком передовірили вирішувати такі завдання споживачам цього інтелектуального продукту. Такий суто фіксаторський підхід здатен знівельовати методологічний потенціал наукової бібліографії як засобу історіографічного дослідження, ефективність використання якого була нещодавно переконливо продемонстрована [2].

Не зважаючи на критичний запал рецензії, переконаний у науковій актуальності, своєчасності і цінності проекту, який засобами бібліографії підвів певний підсумок становленню сучасної української русистики, виявивши його основні проблемно-тематичні, організаційні, комунікативні, персонілогічні параметри, що створює необхідні передумови для експертизи цього наукового напрямку, а значить і усвідомленого визначення перспектив його розвитку. Висвітлив цей проект і проблеми української історичної бібліографістики, в тому числі теоретико-методологічного й організаційного характеру.

Обидва рецензовані видання засвідчили актуальність і перспективність обраного напрямку, виявили кадровий і інституційний потенціал української русистики, висвітлили її нагальні проблеми, тобто те, без чого важко уявити поступ вітчизняної історичної науки в цілому.

Проект, присвячений вивченню імперської історії Росії засвідчив і очевидний історіографічний факт, що в Чернігівському національному педагогічному університеті склався і ефективно функціонує авторитетний осередок української русистики імперського періоду.



1. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Д. Бовуа. – Л. : Кальварія, 2007. – 296 с.
2. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XX століття (ідеологічний аспект) / Т. Ф. Литвинова. – Дніпропетровськ: Ліра, 2011. – 732 с.
3. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М. : НЛЮ, 2006. – 248 с.